

*Анастасія Кравченко (Київ)***РАДЯНСЬКА ВЛАДА І НОВА БУРЖУАЗІЯ**

На початку 1921 р. у владних ешелонах радянської країни визріло рішення про необхідність зміни економічного курсу. Це рішення не було спонтанним, на його користь була ціла низка факторів. Але, незважаючи на необхідність введення нової економічної політики, радянське керівництво в саму її структуру заклало протиріччя, які поступово проявилися і призвели до економічної безперспективності її в існуючих політичних умовах.

Метою статті є аналіз відносин радянської влади та нової або непманської буржуазії. Це питання в радянській історіографії вивчалось з суто класових позицій. Нова буржуазія розглядалася, як буржуазний, а тому ворожий владі елемент¹. Ставлення радянської влади до нової буржуазії добре висвітлене у працях теоретиків непу – В.Леніна, М.Бухаріна, М.Калініна та ін.². Більш пізні дослідження динаміки та сутності відносин непманів з владою належать С.Кульчицькому, О.Сушку³.

Необхідність змін та слабкість політики «воєнного комунізму» на практиці показало і Кронштадське повстання. Але рішення про введення нової економічної політики та, насамперед, про дозвіл вільної торгівлі, не могли не викликати резонансу серед правлячої верхівки. Такі дії керівництва викликали обурення серед партійних функціонерів та вчорашніх революціонерів. Дуже складно, а для декого й просто неможливо було пов'язати це з політикою комуністичної партії. Вирішальним чинником у введенні нової економічної політики були судження самого В.Леніна. Зорієнтувавшись в складній економічній та політичній ситуації, він висунув тезу про т. зв «державний капіталізм». Державний капіталізм в умовах радянської влади розглядався як особливий суспільно-економічний уклад, розвиток якого відбувався під контролем держави. В економічному відношенні ефективність такого контролю забезпечувалася тим, що на державно-капіталістичних підприємствах приватна власність поєднувалася з державною. Практично це виявилось в тому, що непманам здавалися в оренду державні підприємства чи створювалися змішані підприємства та товариства. В таких підприємствах і товариствах держава приймала часткову участь в капіталовкладеннях, а також в управлінні підприємствами. Державно-капіталістичними формами організації виробництва були також товариства взаємного кредиту, які оперували в більшій мірі коштами Державного банку, а також посередництво комісіонерів при заготовці сировини та збуті продукції державними організаціями.

Радянська держава припускала й використання приватногосподарського капіталу без перетворення його на державний. З цією метою вона проводила політику, розраховану на встановлення контролю в тій чи іншій мірі над діяльністю всіх капіталістичних елементів з метою спрямування їх в необхідне для влади русло. «Важливо, щоб розвиток приватного капіталу – казав в травні

1924 р. М.Калінін, – відбувався б у найбільш вигідному для нас руслі і під нашим уважним контролем. Я гадаю, що у держави, яка має в розпорядженні транспорт, тримає в своїх руках основні галузі промисловості, банки та оптову торгівлю, знайдеться достатня кількість обережних економічних засобів, які б не давали йому занадто зрости на шкоду і на противагу державному»⁴.

Майбутній конфлікт між владою та новою буржуазією був закладений у фундамент нової економічної політики. Суть та мета непу були з самого початку такими, що суперечили одне одному. Адже сутність непу (еквівалентність обміну між містом та селом, яка могла бути досягнута тільки в умовах ринкових відносин) перебувала у кричущій невідповідності з кінцевою метою (індустриалізувати країну, щоб покінчити з непом і здійснювати надалі обмін між селом та містом без допомоги ринку, тобто на суто комуністичних засадах).

Нова економічна політика розглядалася В.Леніним, як тимчасовий засіб для вирішення низки економічних та соціальних питань. Свої сподівання на вичерпання нової економічної політики Ленін пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість стане здатною постачати товари широкого вжитку і виробничого споживання. Таким чином, Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки припинив на певний період запровадження комуністичного виробництва і розподілу⁵.

Тривалість нової економічної політики Ленін визначав цілком конкретно. Мінімальний строк, – говорив він у березні 1921 р. на X з'їзді партії, – протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в 10 років. Ніхто не розглядав неп як постійну економічну систему Країни рад.

Після смерті Леніна основним теоретиком і прихильником курсу нової економічної політики залишався М.Бухарін, який так само припускав лише тимчасовість інституту приватного підприємництва. Тактика непу, на його думку, полягала в пожвавленні господарського механізму взаємовідносин між промисловістю і сільським господарством для економічного зміцнення радянської держави. Пролетарська держава, на його переконання, прагнула не просто розвитку продуктивних сил, а й такого їх рівня, котрий супроводжувався б зміцненням соціалістичних форм і постійним витісненням та послабленням форм капіталістичних, ворожих соціалізму⁶.

Буржуазія була відсторонена від участі в політичній діяльності. Відповідно до радянської конституції, вона була позбавлена виборчих прав і обмежена в усіх інших громадянських правах. Конституція позбавляла виборчих прав не лише представників старого режиму (колишніх дворян, жандармів, поміщиків, духовенство і т. ін.), але й осіб, які використовували найману працю з метою здобуття прибутку.

Громадянським кодексом передбачалося право засновувати промислові і торгові підприємства з дотриманням всіх постанов, що регулювали промислову і торгівельну діяльність, право власності на будівлі і рухоме майно (в тому числі

на промислові і торгівельні підприємства) і т. ін. Відповідними постановами непманам була надана також можливість оренди промислових підприємств, і участі в роботі деяких господарських органів (товарних бірж, ринкових комітетів тощо)⁷.

Для використання приватного капіталу необхідна була певна законодавча база. Нова економічна політика почала формуватися навесні 1921 р. Початком введення непу вважається 28 березня 1921 р., коли декретом РНК РСФРР встановлювався вільний обмін сільськогосподарської продукції. Перші законодавчі акти створювали нормативно-правове поле для існування приватного капіталу, але саме вони водночас були і першими обмежувачами для функціонування того ж капіталу. Так, РНК УСРР 19 квітня 1921 р. заклала правову основу «вільного обміну, купівлі і продажу сільськогосподарської продукції та фабрично-заводських і кустарих виробів», але «після виконання натурального податку»⁸. Пізніше, 26 липня 1921 р. з'явилася постанова ВУЦВК «Про дрібну промисловість», яка вперше узагальнила нормативні акти щодо регулювання підприємницької діяльності приватних осіб. В ній зазначалося, що кожний громадянин отримує право вільно займатися кустарним промислом, засновувати дрібні підприємства, але не більше одного, продавати продукцію власного виробництва⁹. Закон визначав права власника, його обов'язки, організаційну межу самих підприємств. Дрібнопромисловим вважалося підприємство, на якому працювало не більше 20 найманих робітників, яке не підлягало націоналізації, реквізиції чи конфіскації. На початку вересня 1921 р. Всеукраїнська економічна нарада визнала оренду, концесії, кустарно-промислові підприємства «методами проведення нової економічної політики»¹⁰.

Фактично приватизація дрібних підприємств розпочалася з другої половини 1921 р. після наказу РНК РСФРР про запровадження непу, підписаного Леніним 9 серпня 1921 р. і опублікованого в багатьох періодичних виданнях. Наказ запропонував основні принципи денационалізації промисловості. Держава залишала за собою найрентабельніші та найбільші підприємства, а дрібні передавала в оренду, частково – колишнім власникам.

Орендні відносини, тобто тимчасове використання фабрик і заводів приватними особами, ґрунтувалися на відповідних юридичних підвалинах. 14 квітня 1922 р. Українська Економічна Рада (УЕР) ухвалила постанову, яка дозволяла оренду державних установ¹¹. Бездіяльні та малоефективні підприємства, що не входили до виробничої програми держави, передавалися в оренду різним закладам, а також приватним особам. Порядок оренди забезпечувався «Положенням про здачу в оренду державних промислових підприємств» від 29 серпня 1922 р., яке дозволяло підприємцям використовувати дрібні підприємства, занесені до державного реєстру. Приватні особи, які подавали заявку на оренду, повинні були мати також стаж роботи і «ділову репутацію». А право власності на те чи інше підприємство, яке мали дрібні товаровиробники до націоналізації, не враховувалося. Колишнім господарям, у тому числі й іноземцям, дозволялося

орендувати підприємства на загальних підставах¹². Договір про оренду, укладений державним органом з приватним підприємцем, передбачав цілу низку обмежень його господарської ініціативи: визначення асортименту та кількості профільюючої продукції, встановлення терміну оренди (не менше одного року), орендної плати, контроль за виконанням умов оренди тощо. Місцевим радам народного господарства надавалося право перевірки належної документації (книг про випуск продукції, реєстру обладнання та устаткування).

Орендні підприємства юридично залишалися власністю держави, яка передавала їх у користування приватним особам. Регулюванню підлягали не відносини власності, а соціально-економічні питання, пов'язані з організацією виробництва, його обсягами та формами реалізації продукції.

Надання підприємств у власність громадянам УСРР та іноземцям відбувалося дещо складніше, ніж в оренду. Основні юридичні принципи та організаційно-господарські підвалини набуття права власності базувалися на відповідних законодавчих актах. Так, 15 лютого 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про дрібну та середню промисловість», у якій зазначалося, що всі підприємства з числом робітників понад 5 осіб за наявності механічного двигуна та більше 10 працюючих без нього, переходять до колишніх власників¹³. Закон передбачав також і певні обмеження: підприємства вважалися націоналізованими, якщо їх прийняли за відповідним актом, або на них вже діяла відповідна система управління виробництвом (завком), перебували під охороною держави та в оренді. Подібні установи, які мали хоча б одну з перелічених ознак до 21 липня 1921 р., не підлягали денационалізації. Власники приватизованих дрібних майстерень, заводів, млинів мали зареєструватися у відділах праці місцевих раднаргоспів до 2 лютого¹⁴. Незареєстрованому приватному підприємцю заборонялося використовувати найману робочу силу.

6 червня 1923 р. ВУЦВК підтвердив право приватної власності юридичних осіб на приватизовані ними об'єкти, ухваливши постанову «Про встановлення прав на промислові підприємства». «Власники тих промислових підприємств, – зазначалося в постанові, – що підлягали націоналізації, але не націоналізовані й перебувають у володінні зазначених осіб, зобов'язані в 3-х місячний, з дня цієї постанови, строк подати до ВРНГ заяву про реєстрацію належних їм підприємств, а коли підприємства вже зареєстровані, подати до губраднаргоспів засвідчену копію свідоцтва про реєстрацію»¹⁵. Колишні власники підприємств повинні були подати клопотання до місцевого раднаргоспу упродовж шести місяців. Не підлягали приватизації лише підприємства споживчої кооперації. 20 грудня 1923 р. ВРНГ УСРР надіслала циркуляр до всіх губраднаргоспів, у якому наголошувалося, що 21 грудня спливає термін подання заяв приватними особами про денационалізацію, тому до визначеної дати заборонялася будь-яка націоналізація підприємств¹⁶. Націоналізація, як зазначалося в циркулярі, діяла до 24 серпня 1922 р., відтак всі підприємства, що виникли після – «належали особам, що їх заснували».

Обмеженню приватного підприємництва слугувала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 10 серпня 1927 р. «Про ліквідацію справ щодо денационалізації дрібних і середніх промислових підприємств», яка скасувала дію попередніх законодавчих актів держави стосовно приватизації, заборонивши «подальше приймання скарг у справах повернення промислових підприємств їхнім колишнім власникам»¹⁷. Окрвиконкомом надавалося право з власної ініціативи денационалізувати місцеві промислові підприємства з числом робітників до 5-ти при механічному двигуні й до 10-ти без механічного двигуна.

Держава встановлювала і порядок відкриття приватних підприємств. 2 березня 1925 р. ВРНГ УСРР визначила три групи промислових підприємств: дрібні (з числом найманих робітників не більше 20), середні (від 21 до 100) працюючих за наймом, великі (понад 100 осіб). Дрібні підприємства мали право засновувати фізичні і юридичні особи без обов'язкового звернення до місцевих органів влади за дозволом, а середні – виключно з дозволу окрвиконкому, великі – лише за оформлення концесійної угоди, але всі вони мали зареєструватися в радянських органах влади. Позбавити власника права власності можна було «в порядку реквізиції та конфіскації»¹⁸. 26 червня 1927 р. ЦВК та РНК СРСР видали «Положення про фірму», яким визначили юридичні права підприємств, що не входили до будь-яких господарських об'єднань, вимагаючи від власників визначення напрямків діяльності, прізвища засновників тощо. Упродовж грудня 1926 – жовтня 1927 р. союзний уряд видав низку постанов, які стосувалися питань обов'язкового державного обліку приватних підприємств та їх статистичної звітності¹⁹.

Становлення та діяльність інституту приватного підприємництва в роки непу відбувалися на основі нормативно-правових актів, які заклали відповідні організаційно-господарські підвалини його функціонування.

Розвиток приватної торгівлі, її форми, масштаби, обороти та вся соціальна інфраструктура викликали особливий інтерес з боку органів державної влади. Дозволивши приватну торгівлю, вони фактично передали приватнику всю роздрібну та переважну більшість оптової торгової мережі. Упродовж 1921–1923 рр., за спостереженнями фінорганів, приватна торгівля домінувала за всіма показниками, випереджаючи державно-кооперативну. Держава залишила за собою лише контрольно-регулятивні функції в галузі внутрішньої торгівлі: шляхом надання патентів відслідковувала форми і масштаби розвитку приватної торгівлі. За перше півріччя 1923 р. податкове управління Наркомфіну УСРР підготувало для 12 губфінвідділів 950 тис. бланків патентів, у тому числі 450 тис. торгових, 200 тис. промислових, 200 тис. індивідуальних і 100 тис. складських²⁰. Отже, державні структури намагалися передбачити темпи розмаху приватної торгівлі.

Приватні торгові заклади, враховуючи їхню багаточисельність та організаційне розмаїття, розподіляли за розрядами. Вичерпний виклад змісту основних розрядів торгових осередків, їхні комерційні особливості, тип та вид діяльності були

виписані в «Положенні про державний промисловий податок», ухваленому ВУЦВКом 14 лютого 1923 р. Всі заклади поділялися на 12 розрядів, а функції п'яти з них, що мали найбільше поширення, були детально розписані. До першого розряду відносилися установи з числом робітників не більше трьох осіб, до другого – від 3 до 6, до третього – від 6 до 12, до четвертого – від 12 до 30, до п'ятого – від 30 до 60. Чисельність робітників встановлювали для визначення ставки патентного збору, а не для здійснення політико-ідеологічного контролю за розвитком приватного сектору. Заклади першого розряду мали на базарах одного продавця і торгували з рук, з землі, з мішків і корзин, з різного посуду; другого розряду – за допомогою одного члена родини або ж найманого працівника; третього – представляли роздрібну торгівлю будь-якими товарами з крамниць, магазинів та інших помешкань; четвертого – напівгуртову торгівлю, тобто продаж товарів виключно великими партіями, вартістю від 25 до 1000 руб. кожна, але за наявності 7 осіб допоміжного персоналу, хоча в крамницях роздрібною торгівлі дозволялося працювати від 4 до 10 осіб.; п'яту групу становили заклади оптової торгівлі великими партіями товару²¹. Кожний розряд мав детальний «розпис», тобто перелік асортименту товарів, якими дозволялося торгувати. Раднарком УСРР, починаючи з березня 1922 р., запровадив систему товарних знаків (клейм, печаток, пломб, етикеток, девізів, ярликів різного зображення)²². На них мали бути ініціали або повне прізвище власника торгового закладу, його місцезнаходження, номер реєстрації в місцевому раднаргоспі. Держава, крім регулятивних функцій, мала від системи товарних знаків ще й грошові надходження в бюджет: за перший рік існування товарного знаку підприємець сплачував 10 золотих довоєнних карбованців.

Нагляд за діяльністю іноземних фірм здійснював Головний концесійний комітет при Раднаркомі УСРР. Вивченням пропозицій та концесійних проектів, що надходили з-за кордону, займалися спеціальні комісії в Держплані та інших державних органах влади. Союзний уряд також вимагав від республіканських державних, кооперативних та приватних підприємств належної звітності про операції з валютою, особливо за кордоном. Таким чином, держава створила організаційно-господарський механізм регулювання приватної торгівлі, котрий дозволив контролювати обсяги зростання товарообороту приватного сектору, відслідковувати тенденції його розвитку. Наприкінці 1927 р., коли політика обмеження та витіснення приватної торгівлі досягла апогею, Раднарком СРСР запровадив «Положення про торгову реєстрацію», яка започаткувала систематизований збір інформації про фізичних і юридичних осіб, що займалися приватною торгівлею. Кожний торговий заклад мав патент державного зразка, яким дозволялася торгівля конкретною продукцією.

Обмеження приватної торгівлі відбувалося спочатку економічними (податкова політика, кредитування, цінова політика держави), а також адміністративними методами (транспортного забезпечення перевозок, закриття торгових закладів, конфіскація майна тощо). Державні органи влади (Наркомфін, Наркомвнутторг,

НКВС, ВРНГ) постійно обстежували заклади торгівлі, вивчали її динаміку шляхом регулювання патентів. Зокрема, при НКВТ УСРР діяла Міжвідомча комісія по вивченню приватного капіталу. НКВТ УСРР відслідковував взаємовідносини державних господарсько-кредитних органів з приватними підприємствами. Відносини державно-кооперативної і приватної торгівлі підлягали обліку. Виношувалася також ідея акціонування приватного капіталу у великих містах, практикувалося прикріплення приватника до державних організацій без права паралельного одержання товару в інших організаціях регламентація торгових накладок й інші обмежувальні заходи.

Податкова політика радянської держави відносно приватного підприємництва, починаючи від запровадження системи продподатку на початку непу, не відіграла стимулюючої ролі, а, навпаки, всіляко обмежувала та стримувала його. В серпні 1921 р. держава обклала приватників промподатком, прямим податковим збором, акцизним збором, натуральним податком, прибутковим податком, єдиним сільськогосподарським митом, високою орендною платою та іншими стягненнями²³. «Податкова політика – вказувалося в резолюції XI з'їзду ВКП(б), – повинна мати на меті регулювання процесів накопичення шляхом прямого оподаткування майна, прибутків і т. ін.»²⁴.

В проведенні податкової політики держава дотримувалася класового принципу. Власники приватних підприємств були зобов'язані брати патенти, сплачувати зрівняльний збір, вносити прибутковий, майновий та інші податки. Декретом Раднаркому від 25 липня 1921 р. встановлювався промисловий податок з приватних торговців та промислових підприємств, а також з прибутку кустарів. Промисловий податок складався з патентного збору та 3 %-ого зрівняльного збору з обігу щомісячно. Підприємства, які виробляли предмети розкоші, сплачували додатковий податок. На доповнення до промислового податку існував 100 %-вий податок до місцевого бюджету. З 1922 р. промисловий податок був розповсюджений на державно-кооперативні підприємства, але з наданням їм значних пільг. Найбільш суттєво вдарили по кишені непманів зрівняльний збір та прибутковий податок. Зрівняльний збір збирався з великих та середніх капіталістичних підприємств. В 1922–1923 рр. з загальної суми промислового податку в 58 млн. золотом зрівняльний збір складав 41,1 млн. руб.

В 1922 р. Раднарком РСФРР прийняв декрет про прибутково-майновий податок з прогресуючими ставками, а сам податок був вирахований в золотих рублях. Найбільш високий відсоток доводився на багаті прошарки буржуазії і складав у 9-го розряду – 3,6–4 %, а у 16-го – більш ніж 12 %.

Приватні підприємці були зобов'язані вносити внески у розмірі 16 % від загальної суми зарплатні зайнятих у них робітників і службовців. В загальній масі витрат торговельних приватних підприємств податки та збори складали приблизно 64 %. За даними народного комітету фінансів податки та комунальні сплати дорівнювали у середніх та великих торговців-непманів в 1924/25р.

приблизно 60 % їх прибутку. Безперервно зростаючий податковий тиск призводив до розорення цілих прошарків буржуазії.

Співставлення деяких цифр вказує, які кошти давало державі податкове обкладання капіталістів. В 1924/25 р. було отримано від непманів 124 млн. руб. промислового податку (з місцевою надбавкою), 65 млн. прибуткового податку, 102 млн. – орендної платні та інших виплат, тобто приблизно 290 млн. руб.²⁵.

Під гаслом боротьби з економічним саботажем на приватників тиснули й органи ДПУ. В 1921 р. при ВУЧК були створені спеціальні економічні відділи, які відслідковували факти зловживань у зв'язку з денационалізацією (корупція, шахрайство тощо), вишукували елементи «організованого економічного шпигунства» на концесіях. На митниці затримували контрабандний товар. Однак реалізація імпортованих товарів нелегальним шляхом становила в Україні 1924/25 р. понад 7 млн. руб., в 1926/27 р. – 12,1 млн. руб., а протягом 1924–1927 рр. відповідні служби виявили понад 22 тис. фактів контрабандного перетину кордону з різними партіями товару²⁶. Громадянину, що затримував контрабандиста, виплачували третину вартості конфіскованого товару. Органи ДПУ порушили весною 1927 р. 101 кримінальну справу проти приватних підприємців за навмисне «заниження цін»²⁷.

В боротьбі за дотримання революційної законності відповідальне завдання випало на долю радянської юстиції. Це завдання було чітко сформульоване В.Леніним в «Наказі з питань господарської роботи», який був затверджений IX Всеросійським з'їздом рад наприкінці 1921 року. Від наркомату юстиції вимагалось, перш за все, щоб «нарсуди республіки суворо слідкували за діяльністю торговців і підприємців, не допускаючи жодного утиску їх діяльності, але, разом з тим суворо караючи найменші спроби відступу від неухильного дотримання законів республіки...»²⁸.

На допомогу радянським органам юстиції та органам ДПУ у питанні дотримання радянського трудового законодавства і були покликані органи спеціально створеного Наркомату робітничо-селянської інспекції. Її завдання та мета були висвітлені в Положенні про наркомат РСІ, який був прийнятий ВУЦВК (січня 1922 р.). В цьому документі підкреслювалося: «Робітничо-селянська інспекція є єдиним органом соціалістичного контролю, через який Радянська держава за безпосередньої участі робітників та селян здійснює нагляд за діяльністю всіх державних закладів і підприємств, а також громадських організацій в центрі і на місцях». Серед завдань РСІ особливе значення мали такі: нагляд за обліком, розподіленням і збереженням державного майна та нагляд за веденням всіх поточних державних операцій, наступна перевірка фінансових, державних та інших документів і т. ін. За умов непу, за наполяганням особисто В.Леніна, до цих повноважень були додані й інші, а саме: РСІ наділялася правом контролю за підприємницькою діяльністю приватних орендарів, контролем за фінансовими операціями, за складанням та використанням договорів, за надходженнями податків, за збереженням продукції, за здійсненням заготовок

тощо. Можна сказати, що діяльність РСІ не робила легшою працю приватного підприємця, а навпаки лише ускладнювала її²⁹.

Отже, мирного співіснування непманів та радянської влади не вийшло. Коли надійшов час, держава вдалася до силових методів. Активний наступ на непмана розпочався після переходу до політики індустріалізації. Зростаючі з 1926 р. капітальні вкладення у промисловість створили на ринку цілком нову ситуацію «товарного голоду». У зв'язку з економічно немотивованими заходами уряду щодо зниження цін, яким мусили підпорядковуватися усі господарюючі суб'єкти, почалося згортання як промисловості, так і торгівельної діяльності приватного капіталу. Випускати і реалізовувати продукцію за заниженими цінами в умовах товарного голоду могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Непманський капітал почав зазнавати й прямих атак з боку держави. У червні 1926 р. було запроваджено одноразовий податок на непманів. Через деякий час його повторили з вищими ставками. Тарифи залізничних перевезень вантажів для приватника було підвищено на 50–100 % проти ставок для державних вантажів. Припинилося державне кредитування приватного капіталу³⁰. Постійно посилювався тиск з боку органів ДПУ. В 1927–1929 рр. відбувався активний наступ на непманів, який призвів до їх ліквідації.

Таким чином, державне регулювання приватного підприємництва відбувалося економічними і водночас адміністративно-репресивними методами. На початку непу держава лояльно ставилася до приватного сектору, контролювала його розвиток, відслідковувала соціально-економічні тенденції. Друга половина 20-х рр. супроводжувалася застосуванням жорстких адміністративних методів, спрямованих на економічне обмеження та фактичне усунення приватника з господарського життя. На той час товарообіг між містом та селом було поновлено, знято гостре соціальне напруження в суспільстві, відбудовано дрібну та середню промисловість. Влада тимчасово дозволила функціонування приватної промисловості і торгівлі, щоб використати їхні економічні можливості, але вона політично й ідеологічно не визнавала самого інституту приватного підприємництва.

¹ Трифонов І.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы непа (1921–1937). – М., 1996; Морозов Л.Ф., Портнов В.П. Социалистический контроль в СССР: Исторический очерк. – М., 1984.

² Ленін В.І. Повне зібрання творів.; Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах // Большевик. – 1926. – № 8. – С.10.; Калинин М.И. Вопросы советского строительства: Статьи и речи (1919–1946). – М., 1958.

³ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К., 1996.; Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр.). – К., 2003.

⁴ Калинин М.И. Вопросы советского правительства. – С.130.

⁵ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С.177.

⁶ Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах. – С.10.

-
- ⁷ Селунская В.М. Изменение социальной структуры советского общества (1921 – середина 30-х гг.). – М., 1979. – С.112.
- ⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі – СУ України). – 1921. – № 7. – Ст.193.
- ⁹ Там само. – 1921. – № 4. – Ст.389.
- ¹⁰ Всеукраинское экономическое совещание // Хозяйство Украины. – 1921. – 7 сентября.
- ¹¹ СУ Украины. – 1922. – № 18. – Ст.291.
- ¹² Хозяйство Украины. – 1923. – № 3. – С.4–7.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ СУ Украины. – 1922. – № 7. – Ст.123.
- ¹⁵ Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1923. – № 22–23. – Ст.335.
- ¹⁶ Хозяйство Украины. – 1924. – № 16–17. – С.5–6.
- ¹⁷ Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр). – С.26.
- ¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.34. – Оп.11. – Спр.3809. – Арк.133–137.
- ¹⁹ Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр). – С.27.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.645. – Арк.38.
- ²¹ ЗУ України. – 1923. – № 6. – Арт.109.
- ²² СУ Украины. – 1922. – № 9. – Ст.158.
- ²³ Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр). – С.29-30.
- ²⁴ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1979. – С.646.
- ²⁵ Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы непа (1921–1937). – С.81.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф.2623. – Оп.1. – Спр.3307. – Арк.27.
- ²⁷ Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929 рр). – С.30.
- ²⁸ Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.33. – С.155.
- ²⁹ Морозов Л.Ф. Портнов В.П. Социалистический контроль в СССР. Исторический очерк. – С.55.
- ³⁰ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С.221.